

Է. Ս. ՄՈՐԻԿՅԱՆ

ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XV—XVIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ

XV—XVIII դարերում Հայաստանը թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմ էր: 1555 թվականին Պարսկաստանը դրավեց Արարատ, Գուգարք, Ուտիք, Արցախ, Սյունիք, Նոշիրական նահանգները, իսկ Թուրքիան՝ Վասպուրականը, Կորճալքը, Աղձնիքը, Տարոնը, Տալքը, Բարձր Հայքը և Զորորդ Հայքը:

Այդ դարերում Հայաստանը տնտեսապես ծայրահեղ հետամնաց երկիր էր, որի պատճառը հաճախակի պատերազմներն էին, իշխող կառավարությունների հետամնացությունը, գյուղացիական զանգվածների հողազրկությունը: Պարսկաստանում և Թուրքիայում գործում էին հողատիրության այնպիսի ձևեր, որոնք ճորտական կախման մեջ էին պահում հպատակ երկրների գյուղացիությունը:

XV—XVIII դարերում ինչպես երկրի գյուղատնտեսության մի շարք ճյուղերը, այնպես էլ այգեգործությունը, նախորդ շրջանի համեմատությամբ զգալիորեն հետադիմեց: Եվ, չնայած դրան, այգեգործությունը մնում էր իբրև ժողովրդի զլխավոր զբաղմունքներից ու գոյության միջոցներից մեկը, բնդհանուր անկման ֆոնի վրա ունենալով ծաղկման շրջաններ:

XV—XVIII դարերի այգեգործության վերաբերյալ աղբյուրները բազմազան են. օտարերկրյա ճանապարհորդների հիշատակարաններ, պատմիչների վկայություններ, հայկական բժշկաբաններ, ժողովրդական տաղեր և այլն:

Ժամանակագրական կարգով դիմենք օտարերկրյա ճանապարհորդների հիշատակություններին, որոնց հեղինակները դիվանագիտական ներկայացուցիչներ, ռազմական գործիչներ, առևտրականներ, մասամբ գրողներ են: Նրանցից ոմանք երկար տարիներ ապրել են Հայաստանում, մյուսները՝ երկրի տարբեր գավառներում:

կարճատև ուղևորութիւններ են կատարել: Ահա այդ ուղեգրութիւններինց մեղ հետաքրքրող թեմայի վերաբերյալ մի քանի տվյալներ, որոնք վերցված են Հովհ. Հակոբյանի աշխատութիւնից¹:

1403—1406 թթ. Հայաստանում ճանապարհորդած իսպանացի Մարկո Պոլոն և Գոնցալես Կլավիխոն ամենուրեք հանդիպում են լավ ընդունելության, հյուրասիրվում համեղ ճաշերով, անուշահամ մրգերով: Մարկո Պոլոն նշում է, որ ձմռան մի օր, ճաշից հետո իրենց հյուրասիրում են թթու դրած դեղձ և թարմ խաղող: Երկրորդ ուղևորը Երզնկայի մասին գրում է, որ քաղաքը գտնվում է մի դաշտում, Արեւմտյան Եփրատ գետի եզերքին: Սա այն գետերից է, որ բխում է դրախտից: Դաշտը, որտեղ տարածվում է քաղաքը, ծածկված է խաղողի այգիներով և հացահատիկի արտերով: Գյուղերում կան շատ գեղեցիկ պարտեզներ: Ուղևորութեան ընթացքում նա անցնում է Շահ բաղ (Թագավորի այգի) գյուղով, ապա Երնջակ, Նախիջևան, Մակու, Խոյ և այլ բնակավայրերով, որոնք բոլորն էլ «ունեին լավ մշակված գեղեցիկ պարտեզներ, պտղատու և խաղողի այգիներ»:

Հաջորդ ճանապարհորդը վենետիկցի Զոզեֆա Բարբարոն է, որը 1471—1478 թթ. Ադանա քաղաքից անցել է Սղերդ—Բիթլիս—Խիղան—Ոստան—Խոյ և վերադարձել Խոյ—Բերկրի—Արճեշ—Խլաթ—Խնուս—Երզնկա—Արաբկիր—Մալաթիա—Հալեպ երթուղով: Նա գրում է, որ Երզնկա քաղաքում շատ լավ աճում է խաղողի վազը, որը բարձրացված է ծառերի վրա: Այնտեղ գինին շատ էժան է: Անտառները լիքն են կաղնու և պտղատու ծառերով: Խնուս, Խոյ բնակավայրերի բնակիչները պատրաստում են կտավ, կերպաներ, գորգեր: Նրանք ունեն առատ միս, գինի և ուրիշ պտուղներ, որ ուղարկում են Սև ծովի առափնյա քաղաքները վաճառելու:

Հայ ժողովուրդն իր բազմադարյան գոյութեան ընթացքում բուժիչ նպատակներով բազմաթիվ բույսեր է օգտագործել: Զանազան հիվանդութիւնների բուժման գործում հրաշալի արդյունք են տվել աղբերաց արունը, անանուխը, եղինջը, ուրցը, լոշտակը, մարիամ խոտը, կտավատը, քնջութը, ոսպը, սխեռը, մասուրը, վայրի բանջարները: Օգտագործվել են նաև պտղատու ծառերի ծաղիկները, տերևները, պտուղները, սերմերը:

Միջնադարյան Հայաստանի խոշոր բժշկագետ Ամիրդովլաթ

¹ Հովհ. Հակոբյան, Աղբուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 260, 264:

(Գրիգոր) Ամասիացին (XV դ.) իր աշխատության² մեջ խոսում է մի շարք պտղատու բույսերի բուծիչ հատկությունների մասին: Ահա մի քանի օրինակներ.

Միրաճենի: Մշակության մեջ հայտնի են ծիրանենու շատ սորտեր. «Լավն այն է, որ խոշոր, քաղցր և դեղին լինի: Թէ ուտեն օւզաւ պոխարին, սաֆրաշի ջերմերուն, իսկ թէ գտերեն հիփեն և խաղաղ առնեն աւգաւ խնախին»: Թարմ ծիրանը հագեցնում է ծարավը: Միրաններն շատ երկրներում է տարածված, բայց «Եւ լամ և աղեկն ի Հայոց երկրին լինի»³:

Դեղձենի: Դեղձենու մեջ լավն այն է, որ կորիզից շուտ է բաժանվում: Սրա պտուղները կազդուրում են սիրտը, հագեցնում ծարավը: Տերևներն օգտագործվում են որպէս ճիւղահամ միջոց, իսկ ծաղիկները՝ լուծողական:

Խնձորենի: Բժշկության մեջ խնձորի պտուղներն օգտագործվել են շատ վաղուց: Հայերի մոտ սովորություն է եղել հիվանդատես գնալիս խնձոր տանել: Ընդհանրապէս քաղցր սորտերի պտուղները ամրապնդում են սիրտը, բարեկամում ստամոքսի աշխատանքը, իսկ թթուն օգտագործվում է ջերմության, թունավորվելու և կարճահասրի դեմ: Եթէ հիվանդ խնձորը ծեծեն ու դնեն աչքին, կլավացնի տեսողությունը և կվերացնի ցավը:

Ընկուզենի: Ընկուզենու պտուղները շատ նարպար են պարունակում: Ճարպը օգնում է ամեն տեսակի ջղացավության: Բայց չափից ավելի օգտագործելու դեպքում ընկուզը կարող է օրդանիդմի վրա բացասական ազդեցություն թողնել: Օրինակ, քաղցած ուտելու դեպքում այն առաջացնում է փսխում, հազ: Եթէ ընկուզը մեղրով խառնեն և ուտեն, կթափեն ճիւղները, իսկ ալրած միջուկը դադարեցնում է արյունահոսությունը: Ընկուզենու խաշած տերևների ջրով գլուխը լվանալիս ամրանում է մաշկը, սեանում մազերը, կանխում նրանց թափվելը:

Նշենի: Նշի միջուկը գիրացնում է: Բարերար է ազդում հիվանդ թոքերի վրա, օգնում աղեցավին, չոր հաղին, մաքրում է կուրծքը: Խակ պտուղները ամրապնդում են լնդերը: Եթէ գինի խմելուց առաջ մարդ դառը նուշ ուտի, չի հարբի: Եթէ գինուն դառը նուշ խառնեն և դրանով լվանան գլուխը, մազերի թեփը կվերանա:

Տաճենի: Մշակության մեջ հայտնի են տանձենու շատ սորտեր: Լավը Շահ-արմուտը և Սինին են: Սրանց պտուղները խոշոր

² Ամիրզովաք Ամասիացի, Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, Վիեննա, 1926, էջ 178:

են, քաղցր, հյութալի: Տանձը կապում է փորը, օգնում թոքախտով հիվանդներին, ուժեղացնում սիրտը և բարելավում ստամոքսի աշխատանքը: Սերմերը ճիճվահան միջոց են: Տանձը պետք է ուտել անպայման ճաշից հետո:

Սերկեխիլենի: Սերկեխիլենու պտուղները փափկացնում են կուրծքը, կապում փորը, դադարեցնում հազը, արյունահոսությունը: Մաշկներն օգնում են աչքացավին, գլխացավին, սերմերը՝ քորին ու բորին:

Սալորենի: Հայտնի են սալորենու սպիտակ, դեղին ու սև պտուղներով սորտերը: Հավն այն է, որ խոշոր լինի և քաղցր: Սալորենու պտուղները օգնում են երիկամներից քարերի ընկնելուն, իջեցնում օրգանիզմի ջերմությունը, բայց և թուլացնում են ստամոքսն ու վնասում փայծաղին:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ» աշխատությունը մեզ համար ուշագրավ է ոչ միայն պտղատու տեսակների բուժիչ նշանակության, այլև սորտագիտության պատմության տեսակետից: Այստեղ, դեռևս XV դարում, ակնարկվում են դեղձենու պճղովի ու լոժ, ծիրանենու դեղնամիս և սպիտակամիս, սալորենու սպիտակ, դեղին ու սև, նոննու թթու և քաղցր սորտերը: Ամիրդովլաթը հիշատակում է տանձենու Շահ-արմուտ և Սինի սորտերը, որը հաստատում է նրանց տեղական ծագումը:

Ուսումնասիրվող շրջանի այգեգործության վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ կան XVII դ. մատենագիր Հակոբ Կարնեցու և XVIII դ. հեղինակ Սիմեոն Երևանցու աշխատություններում:

Հակոբ Կարնեցին «Տեղագիր Վերին Հայոց» աշխատության մեջ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Բարձր Հայքի՝ էրզրումի նահանգի այգեգործության վերաբերյալ: Այդ ժամանակ նահանգը բաժանված էր 23 գավառի: Այգեգործությունը զարգացած էր Ալաշկերտ, Դարանաղյաց, Դերջան, Եկեղյաց, Իշխանաձոր, Խորձունյաց գավառներում: Ահա դրանցից մի քանիսի մասին հեղինակի վկայությունը.

«Երկիրն Խորձունեաց ունի բազում գիւղք այգեստանօք և մրգաւէտ ծառօք զարդարեալ»⁵:

«Եւ երկիրն զԵկեղեաց դաշտաձև է ու լայնանիստ. լի է ամենայն բարությամբ, բամպակօք, այգեստանօք և մրգաբեր ծառօք»⁶:

⁴ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903:

⁵ Նույն տեղում, էջ 10:

⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

«Ձորն Իշխանանիստ ունի բազում ալգիք, բուրաստանք, պառուղ ծառոց դանազան և զինի անշափ յորով քաղցրահամ, որ մինչև Ե (7) տարի այնպէս անապական է, որ թուի թէ այսօր հարեալ է Ի հնձանէ: Եւ Ձորս այս լինի տանձ և առաւել խնձոր դարմանալի հոտով և համով, տեսողացն որ հիացեալ տացեն փառս ստեղծողին Աստուծոյ, որ մեկն անշափ մեծ է, որ ԲԸ (200) գրամ կշռէ. գունն կարմիր կամ սպիտակ յոյժ, որ հանապաղ ի Ստանպօլ և ի դրունս մեծամեծաց բնծայ մատուցեալ լինի, որ անվամբ Շահալմասի առնէ»⁷: Այստեղ լինում է նաև խաղող, ծիրան, բնկույզ, նուշ, կաղին, նուռ, ձիթապտուղ, արմավ, փշատ, չամիչ:

Ինչպես նկատում ենք, Հակոբ Կարնեցին նկարագրում է նաև խնձորենու Շահալմասի սորտը. խոսում է նրա պտուղների մեծության, կշռի, գույնի, համի մասին: Մասնագիտական առումով սա Մխիթար Գոշի և Մխիթար Հերացու նկարագրություններից մի քայլ առաջ է:

Կաթողիկոս Սիմեոն Երեանցու «Ջամբու» աշխատությունում⁸ ամփոփված են էջմիածնի վանքի արխիվային կալվածագրերը: Հեղինակի ասլրած ժամանակաշրջանում բնդարձակ ալգիներով են ծածկված հղի Երեանի նահանգի Վաղարշապատ, Փարաքար, Նորագյուղ, Նորք, Քանաքիռ, Օշական, Աշտարակ և այլ բնակավայրերը: Վկայություններ կան XVII—XVIII դարերում նոր ջրանցքների կառուցման, ինչպես նաև ալգիների բնդարձակման նպատակով կատարված աշխատանքների մասին: Այսպես, օրինակ, 1695 թ. Նահապետ կաթողիկոսը Երեանի բերդից ցած՝ ձորալանջի ժալոերի միջով հանում է «զխորափոր առու մեծաւ աշխատութեամբ և անհամար դրամածախսութեամբ և երեք զջուր ի գետոյն Հրազդանի... յօգուտ ալգեստանաց»:

1707 թ. Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսը Վաղարշապատում նոր տնկումների միջոցով մեծացնում և հետո պարսպապատում է «Զբնիկ ալգին սրբոյ Աթոռիս՝ որ է հանդակ Հռիփսիմեաց վանքին»⁹:

1770-ին Սիմեոն Երեանցի կաթողիկոսը «Շինեաց ի ղռի ալգութըն հնձանն և էառ զՂևոնդինց կոչեցեալ բաժին ալգին և խառնեաց ի վերի ալգիին Աթոռոյս և պարսպեալ արար զմեծ ալգի մի որպես զղռի ալգին նորապես մեծ դարվազայի»:

Սիմեոն Երեանցին իր աշխատության ԺԶ գլխում՝ «Յաղագս թե

⁷ Նույն տեղում, էջ 18:

⁸ Սիմեոն Երեանցի, Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873:

⁹ Նույն տեղում, էջ 164:

սուրբ Աթոռս զորքան ունի զայգիս, զպարտեզս և զայգետեղս» ընդհանուր վերնագրի տակ բերում է էջմիածնի վանքին պատկանող այգիների ցուցակը ըստ բնակավայրերի¹⁰:

Այժմ մի քանի խոսք XV—XVIII դդ. հայ բանաստեղծների գործերում ու ժողովրդական տաղերում այգեգործության թեմայի արծարծման մասին: Առանձնապես հետաքրքիր տվյալներ կան XVI դ. տաղերգու Նահապետ Քուչակի, XVII դ. ծաղկերգու Դավիթ Սալածորցու և XVIII դ. բանաստեղծ Գրիգոր Օշականցու ստեղծագործություններում: Առավել արժեքավոր են Գ. Օշականցու գործերը: Նա ծնվել է 1756 թ. Օշականում և մահացել 1798-ին՝ Կարինում: Եղել է հոգևորական, ունեցել է արքեպիսկոպոսի աստիճան: Օշականցին իր ժամանակի ամենատաղանդավոր բանաստեղծներից էր, որի համար էլ ստացել է «նորահայտ Շնորհալի», «երկրորդ Նարեկացի» անունները¹¹: Նրա տաղերը ամփոփված են Մատենադարանի №6682 և №8764 ձեռագրերում: Բանաստեղծը, ապրելով Հայաստանի ամենագեղեցիկ անկյուններից մեկում՝ պատմական Օշական գյուղում, և մոտիկից ծանոթ լինելով այգեգործությանը, իր ստեղծագործություններում հատուկ տեղ է հատկացնում այգիների մշակության աշխատանքներին և ծառ ու պտղի գովերգմանը: Այդ թեմայով զբրված նյութերը բանաստեղծը հիմնականում ամփոփել է տարվա չորս եղանակներին նվիրված տաղերում: Բերենք զարնանը և ամռանը նվիրված տաղերից մի օրինակ.

Ահաւասիկ վարք մշակաց,
Եւ երկք քրտնաց երկրագործաց,
Եւ տոհմականք անդաստանաց,
Լցաւ յաշխարհ համատարած:
Որք մշակեն զայգիս քրտամբք,
Եւ ջրարբի պարտէղ երկամբք,
Դարձեալ ի տուն բարձեալ բեռամբք
Ոմանք իշով, ոմանք եղամբք...
Ի կալ, ի տուն և ի հնձան
Արդիւնք յերկրէ ժողովեցան,
Պարգեւողին զայս ամենայն
Բիւր գոհութիւն հազար բերան¹²:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 294—295:

¹¹ Հ. Հ. Ոսկյան, Գրիգոր արքեպիսկոպոս Օշականցի, «Հանդես ամսօրեայ», 1964, № 1, 3, էջ 312:

¹² Նույն տեղում:

Ինչպես տեսնում ենք, բանաստեղծության մեջ բավականին մեծ վարպետությամբ է խոսվում Հայ շինականի աշխատանքային առօրյայի մասին, չուրահատուկ ձևով նկարագրվում այգիների մշակությունը և բերքահավաքը Գ. Օշականցու ստեղծագործություններում հիշատակվում են մի շարք պտղատու ծառերի տեսակներ: Գրանցից շատերը բերվում են «Տաղ ի վերայ աշնան» խորագրով բանաստեղծության մեջ:

Ծառերի և պտուղների դոլքի ենք հանդիպում նաև Հայկական ժողովրդական տաղերում, դիցարանական դրույցներում ու ծաղկաբաղի երգերում: Ժողովրդական տաղերում տարբեր տեսակի պտուղներից ամենատուշազգրավը խնձորի մոտիվն է: Խնձորը անմահական պտուղ է, սիրո խորհրդանիշ.

Ծառն խնձորի, որ զրդզրդեր ու ասեր.

— Սիրո նըշանը ես եմ, սրտի նշան ես եմ,

Ոչ վարդ, ոչ շուշան, մեկը չի ձիկ նըման.

Աննըման եմ ես, ծառուց աննման¹³:

Հայկական ժողովրդական երգերում մեծ տեղ է գրավում նաև ծիրանի դոլքը, որը ես սիրո, պտղաբերության ու անմահության խորհրդանիշ է:

Ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Հայաստանում այգիներն ունեցել են առանձին այգեմասեր, որոնք կրել են սեփականատիրոջ անունը: Այսպես, մինչև այժմ էլ Աշտարակում պահպանվել են «Մուղսոնց այգի», «Փարվանանց միջնահանգ», Օշականում՝ «Վանոնց այգի», «Բաթուլի գյուղ», «Մկրտչի Լեոնի Շիտակ», «Հուսիկի դալմա» արտահայտությունները:

Հայ ժողովուրդը, դարերի ընթացքում զբաղվելով այգեգործությամբ, չուրահատուկ տերմիններ է ստեղծել: Օրինակ, տարբեր շրջաններում օգտագործվում են իթի (խաղողի այգի իր շրջակայքի ճառերով), ծառուտ, ծիրանուտ, դեղձուտ, տանձուտ, խաղողանոց, ածեր (խաղողի երիտասարդ այգի), ափ (այգու բացատ), սանդ (տնկման փոս), թումբ, քնար, երգենավաղ (երկար թումբ, որը չի շրջափակվում քնարով), տախտակ, բաշ (այգու մասնիկ թմբերով փոքր տախտակ), պուլ, միջնակ, կուղրակ, երինջ (խաղողի վաղ), չխտաթալ (խաղողի արմատակալ), գանձ, մատ, արբադ, ձար, ծառ,

¹³ Ա. Շ. Մնացականյան, Անտիպ բանաստեղծություններ և վարիանտներ, «Մատենագրարանի դիտական նյութերի ժողովածու», 1941, № 1, էջ 176:

ճուղի, շիվ, սաղարթ (տերև, տերևներով միամյա շիվ): Առանձին
անուններ ունեն նաև այգեգործության արտադրանքը: Օրինակ, կա-
խան, դոշաբ, մաթ, սուջուխացու, սուջուխ, ալանի, շիր, շամիշ և
այլն: Սրանք բոլորը այնքան հին են, որքան դրանք ստեղծող ժողո-
վուրդը:

Э. С. МОРИКЯН

САДОВОДСТВО АРМЕНИИ В XV—XVIII ВЕКАХ

Резюме

О садоводстве Армении XV—XVIII вв. существует ряд источников: памятники иностранных путешественников, труды историков, писателей того времени, древние труды врачевания, народные песни и т. д.

О развитом садоводстве армянских поселений Ериджак, Нахичеван, Маку, Хой, Арчеш, Хлат, Битлис, Арабкир, Мала́тия и других ценные данные имеются в памятниках испанских путешественников XV в. Марко Поло, Гонцалеца Клавихо и венецианца Джозефа Барбаро.

О культивируемых в Армении плодовых породах и распространенных сортах говорят врач XV века Амирдовлат Амасиаци и историк XVII в. Акоп Карнеци. Амирдовлат в своем труде «Польза врачевания» отмечает о сортах персика чгови, лодз, абрикоса—дегнамис, спитакамис, сливы—спитак, дегин, сев, груши—Шахармут, Сини, граната—кислом и сладком. А. Карнеци в книге «Техагир Верин Айоц» говорит о развитом садоводстве Эрзрумской области и описывает известный сорт яблони Шахалмаси.

Историк XVIII в. Симеон Ереванци в книге «Джамбр» приводит интересные сведения о садоводстве Ереванской губернии. В это же время прокладываются ряд оросительных канав, закладываются новые сады.

О садоводстве XV—XVIII вв. сохранились ценные памятники также в армянских народных песнях, в трудах Наапета Кучака (XVI в.), Давида Саладзорци (XVII в.) и Григора Ошаканци (XVIII в.).